

STUDIA AGRIENSIA 31

VÉGVÁR ÉS MENTALITÁS A KORA ÚJKORI EURÓPÁBAN

Címlapon:

Gaspar Bouttats színezett metszete. Antwerpen, 1687.
A Dobó István Vármúzeum gyűjteményéből

EGER, 2015

*A „Végvár és mentalitás a kora újkori Európában”
című végvári konferencia előadásai
(Eger, 2012. október 15–17.)*

Szerkesztette:
BERECZ MÁTYÁS
BUJDOSNÉ PAP GYÖRGYI
PETERCSÁK TIVADAR

Olvasószerkesztő:
BENEDEKFI ÁGNES

Angol fordítás:
MATTHEW PALMER

Fedélterv:
CSINTALAN ANDRÁS

A kötet kiadását támogatta:

nka
Nemzeti Kulturális Alap

ISSN 0231-0244

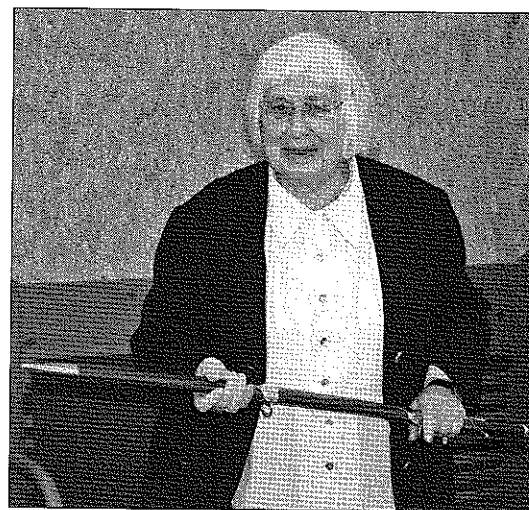
Kiadja a Dobó István Vármúzeum

Felelős kiadó:
Berecz Mátyás

Tördelés és nyomdai munkák:
mondAe Kft. • Budapest
www.mondat.hu

STUDIA AGRIENSIA 31, 2015

**R. VÁRKONYI ÁGNES (1928–2014)
PROFESSZOR ASSZONY EMLÉKÉRE,
AKI 1982–2014 KÖZÖTT
AZ EGRI VÉGVÁRI KONFERENCIÁK
SZELLEMI VEZETŐJE VOLT**

1. kép. R. Várkonyi Ágnes a Dobó-karddal a 2012-es végvári konferencián.
Lónyainé Nagy Éva felvétele

R. Várkonyi Ágnes Salgótarjánban született 1928-ban. 1947-ben kezdte meg egyetemi tanulmányait a Pázmány Péter Tudományegyetem (1950-től Eötvös Loránd Tudományegyetem) Bölcsészettudományi Karának magyar–történelem–levéltár szakán, ahol 1951-ben szerzett bölcsész diplomát. Mestereinek Hajnal Istvánt és Léderer Emmát tekintette. Diplomájának megszerzése után a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa,

Bagi Zoltán Péter

AZ IDŐJÁRÁS MINT A TIZENÖT ÉVES HÁBORÚ HADMŰVELETEIT BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐ

*„Az ütközet folyamán megfordult a szél, és a császári sereg
arcába fújta a port, ez nagymértékben hozzájárult
a csata szerencsétlen kimeneteléhez.”¹*

1595. szeptember 6-án Nicolaus Gablmann hadititkár egy Karl von Mansfeld császári-királyi főhadparancsnok-helyettes elképzeléseit, valamint már korábbi szakvéleményekben lejegyzeteket és saját, az 1595. évi hadjárat során szerzett tapasztalatait is fölhasználva összeállított egy emlékiratot, amellyel Mátyás főherceget és az Udvari Haditanács tagjait a hadműveletek folytatásáról, azaz Buda még azévi ostromának szükségességéről kívánta meggyőzni. Az iratban tehát pontokba szedve összegyűjtötte az ezt ellenzők véleményét, majd tételesen és példákat hozva igyekezett ezeket megválaszolni és a kétkedőket meggyőzni és befolyásolni. A hatodik pontból kiderül, hogy az ellenzők későinek tartották már az időt a hadjárat további folytatásához. Gablmann válaszában kétszer is kitért erre a kérdésre. Egyrészt megfogalmazása szerint „télén is sok minden történhet, és nyolc napot a harmezőn maradni nem lehetetlen, az ellenségnek pedig ehhez semmi kedve.” Másrészt kifejtette, hogy „két hónap hosszú idő, és ahol ennyi ezer fej és kéz együtt van, [ott] semmi sem lehetetlen, ami emberi.”²

A hadjáratra szánt idő kiterjesztésére vonatkozóan a hadititkár által lejegyzettek azonban nem voltak ismeretlenek az Udvari Haditanács tagjai előtt,

¹ *Huch, Ricarda*: A harmincéves háború. II. kötet. Budapest, 1979. 8.

² Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA) Allgemeine Akten (AA) Hungarica (H) Fasc.: 127. Fol.: 47r–55r.

hiszen több évtizedes, sőt évszázados tapasztalat volt, miszerint az oszmán főserég csak néhány hónapot tud a magyarországi hadszíntéren tölteni. Az ázsiai vilajetek katonaságának gyülekeztetéséből, valamint a központ (Isztambul) és a hadjárat helyszíne közötti nagy távolságokból adódó idővesztés miatt júliusnál hamarabb nem kezdődhetek a hadműveletek. Az oszmán főserég azonban csak október 26-ig, azaz Kászim napjáig (*Kasım günü*, vagy a keresztény kalendárium szerint Szent Demeter napja) maradt a hadszíntéren, ekkor ugyanis a hideggé váló időjárás miatt téli szállásra vonult.³ Mindezeket figyelembe véve a tizenöt éves háború folyamán több olyan szakvélemény is készült, amely egyrészt stratégiai, másrészt finanszíális⁴ okokra hivatkozva azt javasolta, hogy az udvar tartson mezei csapatokekat szolgálatában a hadakozási holtidőnek számító hónapokban (téli és tavasszal) is. Ezek aztán még az oszmán főserég magyar területre érkezése előtt, illetve eltávazása után hadműveletekbe kezdhettek volna. A hadjárat megkezdésének időpontjára a tavaszt, egészen pontosan április hónapot javasolta Zacharias Geizkofler az 1597 januárjában II. Rudolffhoz eljuttatott jelentésében. Karl von Liechtenstein 1601 késő őszén készült tervezetében szintén ezt az időpontot találta a legalkalmasabbnak a hadakozás elkezdésére.⁵ Egy hónappal későbbre – tehát májusra – javasolták a következő évi hadjárat kezdetét az 1600. december 12-én és 13-án Bécsben tartott haditanácskozás résztvevői.⁶ Általánosságban a hadműveletek tavaszi megkezdése mellett foglalt állást Prépostváry Bálint egri főkapitány, aki 1594. január 24-i keltezésű tervezetében az Esztergom, Hatvan, majd ezen várak elfoglalása után Buda és Pest ostromának megkezdését, lehetőség szerint, minél hamarabbi időpontban tartotta célszerűnek, mivel „az teőreök chazar derek

hada Zinan Passa melle az arpa eresnek eleötte el nem érkezhetyk.”⁷ A Belső-Ausztriai Haditanács elnöke, Hans Friedrich von Trautmannsdorf 1601 februárjában készített szakvéleményében azt javasolta, hogy Ferdinánd főherceg a Kanizsa elleni hadjáratot minél hamarabb indítsa meg, mert az oszmán csapatok a gabonaérés előtti élelmiszerhiány miatt csak nehezen tudnának a vár felmentésére indulni.⁸ Hasonló módon, a hadjárat korai megindítását vélték célszerűnek az 1595. január 3-i, illetve az 1602. februári keltezésű emlékiratok névtelen összeállítói,⁹ valamint az V. Pál pápa kezdeményezésére elkészített Szent Liga tervezet is, amely azonban már a Bocskai hajdúi elleni támadást javasolta erre az időszakra.¹⁰

Talán meglepő, de tény, hogy az Oszmán Birodalom hadvezetése is szerette volna a már említett július és október vége közötti mintegy négy hónapos hadjáratit időt kitolni, valamilyen módon kitágítani. Ennek egyik lehetséges módózatának tekintették, hogy a főserég egy része, nem egyszer pedig a tatár csapatok is vagy a hódoltság, vagy az azzal szomszédos tartományok területén vonult téli szállásra.¹¹ Másrészt magára a hadműveleti idő kiterjesztésére is történtek javaslatok. 1597. szeptemberének végén, októberének elején Szaturdzsi Mehmed ötödvezírt, magyarországi *szerdárt* egy Esztergom elleni támadásra a következőképpen igyekeztek meggyőzni: „mivel Kászim napjáig is van idő, de meg utána lesz a kis nyár s mivel az ellenség az évben nem nagy számú, azért insallah! ha ellene indulnak,

- 3 A flotta pedig Kászim napja közeledtével a tenger viharossá válása miatt téli kikötőkbe húzódott. Lásd: *Tóth Sándor László*: A török haditevékenység akciórádiusza a 15 éves háborúban. *Hadtörténelmi Közlemények* 32. 1985/4. sz. 761–785.; *Tóth Sándor László*: A Kászimnap és a 15 éves háború. *Hadtörténelmi Közlemények* 108. (1995/2. sz. 25–33.
- 4 *Bagi Zoltán Péter*: A Német-római Birodalom és a Magyar Királyság kapcsolatai a 16–17. század fordulóján. Különös tekintettel a birodalmi gyűlésekre és a császári-királyi haderő szervezésére a tizenöt éves háború időszakában. Doktori disszertáció. Budapest, 2005. 211–234.; *Heischmann, Eugen*: Die Anfänge des stehenden Heeres In Österreich. Wien, 1925. 27–50, 101–105, 109–111.
- 5 *Heischmann* 1925. 34, 39.
- 6 Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA) Kriegsarchiv (KA) Alte Feldakten (AFA) 1600/12/7

- 7 Prépostváry Bálint egri kapitány tervezete, 1594. január 24. *Hadtörténelmi Levéltár, Török-kori Iratok Gyűjteménye*, 1594/2. sz. irat. Vö.: *Tóth* 2004. 9.
- 8 *Antonitsch, Evelyn*: Die Wehrmaßnahmen der innerösterreichischen Länder im dreizehnjährigen Türkenkrieg 1593–1606. Diss. Graz, 1975. 291.
- 9 ÖStA KA AFA 1595/13/1; *Heischmann* 1925. 43.
- 10 *Vocelka, Karl*: Rudolf II. und seine Zeit. Wien–Graz–Köln, 1985. 232–233.
- 11 *Kjátib Cselebi* fezikjéből. In: *Török történetírók. III. kötet (1566–1659)*. Fordította *Karácson Imre*, sajtó alá rendezte *Szekfü Gyula*. Budapest, 1916. 200–388. passim.; *Ibrahim Pecsevi* tarihjából. In: *Török történetírók. III. kötet (1566–1659)*. Fordította *Karácson Imre*, sajtó alá rendezte *Szekfü Gyula*. Budapest, 1916. 71–193. passim.; *Szakály Ferenc*: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Budapest, 1981. 150.; *Szakály Ferenc*: A török megszállás alatt. In: *Kristó Gyula* (szerk.): *Szeged története. I. kötet*. Szeged, 1983. 537–738. 664.; *Tóth*, 1985. 770; *Ivanics Mária*: A Krimi Kánság a tizenöt éves háborúban. Budapest, 1994. 140–148.; *Tóth Sándor László*: A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború. Szeged, 2000. passim.; *Varga Szabolcs*: *Irem kertje. Pécs története a török hódoltság korában (1526–1686)*. Pécs, 2009. 169.

sikerül azt elfoglalni.”¹² Szamosközy István pedig lejegyezte, hogy a székes-fehérvári csatából (1601. október 10–15.) megfutott janicsárok egyebek mellett a következőket ígérték Jemisci Hasszán nagyvezírnek: „Kazim-giun, azaz Szt. Demeter-nap után tizenötöd napig minden esztendőnként tovább vetjük az hadakozás napját, úgy hogy senki ez meghatározott napig az császár [ti. a szultán] hadakozásátul meg ne vonhassa magát.”¹³

Mielőtt megvizsgálnám a felsorolt tervek, elképzelések és ígéretek megvalósításának lehetőségét, azaz, hogy ki lehetett-e terjeszteni a hadakozási időt a tizenöt éves háborúban a tavaszi és a téli hónapokra is, érdemes egy rövid kitérőt tenni a Kárpát-medence 16–17. századi éghajlati viszonyaira tekintettel. Az úgynevezett „kis jégkorszak” ugyanis, amellyel a 14. és 19. század közötti gleccser-előrenyomulások időszakát jelölik, egyik leghidegebb időszaka a 16–17. század fordulójára esett. Az 1550-es évek közepének meleg, száraz nyarai a század végére egyre hűvösebbé és csapadékosabbá váltak. Az 1580-as évek közepén az alpesi gleccserek előrenyomultak és ez a folyamat egészen a századfordulóig tartott. Ennek következtében az éves középhőmérséklet átlagosan 1,2–1,4 celsiuszal lett alacsonyabb, mint korábban. Ez azt jelentette, hogy a telek egyre hidegebbé, zordabbá váltak, míg a meleg nyarakat a hűvösök váltották fel, amelyek ráadásul egyre csapadékosabbak is voltak. A klímaváltozás a Kárpát-medencét sem kerülte el. A 16. század közepétől kezdődő hideg időszak csúcspontja az 1595. és 1602. közötti évekre esett, mint ahogyan ez az egykorú keresztény és muszlim történeti munkákból, illetve levelezésekből kiderül.¹⁴ Mindezek természetesen hatást gyakoroltak a folyók vízjárására, a terep járhatóságára, és a megfigyelésre is. Emellett befolyásolta a zsoldba fogadottak és az állatállomány

állapotát, teljesítményét, a felszerelés minőségét, valamint az élelmezést is.¹⁵ A továbbiakban tehát azt szeretném bemutatni, hogy az időjárási feltételek adottak voltak-e ahhoz, hogy a hadakozó felek a hadjáratok időkereteit kibővítsék a (kora) tavaszi vagy késő őszi, esetleg téli időszakokra?

A hadjáratok kiterjesztése a tavaszi időszakra

Prépostváry, Geizkofler, Trautmannsdorf, Liechtenstein és a névtelen szerzők azt ajánlották tehát, hogy a keresztény seregek még a tavasz folyamán kezdjék el hadműveleteiket, magukhoz ragadva ezáltal a hadászati kezdeményezést, mivel ekkor még az oszmán főssereg távol van a magyarországi hadszíntértől. A tizenöt éves háború folyamán egyetlen alkalommal, 1594-ben történt meg, hogy a császári-királyi csapatok már február végén – március elején táborba szálltak. A múlt esztendei felvidéki hadjárat folytatásaként ugyanis ekkora tervezték Nógrád megostromlását. Az akkor uralkodó időjárást Thurzó György leveleiből, valamint Illésházy István és Istvánffy Miklós munkáiból egészen pontosan tudjuk rekonstruálni. Thurzó még a gyülekező had táborából február 27-én hitvesének a következőket vetette papírra: „Mostani állapotunk felől egyebet nem írhatok, hanem, hogy bizony elég gonosz időnk jár.”¹⁶ Illésházy följegyzéseiben pedig ekképpen örökölte meg az eseményeket: Martij 7. „igen hideg és rút időben szállá meg Neogradot (Mátyás herczeg, németekkel, magya)rokkal, vármegyékkel.”¹⁷ Istvánffy leírásából értesülhetünk azonban a legrészletesebben mind az ostrom előkészületeivel, mind a hazavonulással kapcsolatos nehézségekről.

12 Cselebi 1916. 269. *Pecsevi* tarikhjában ugyanerről a következőket írta: „mivel Kászim napjához még húsz napnál több volt hátra, azért az időjárás kedvezőre fordulását türelemmel várták.” *Pecsevi* 1916. 141. Meg kell jegyeznem, hogy Kjátib Cselebi már az 1593. évről szóló leírásában is említést tett erről az úgynevezett „kis nyárról.” *Cselebi* 1916. 211.

13 Szamosközy István történeti maradványai. 1542–1608. IV. vegyes följegyzések. Kiadta: Szilágyi Sándor. Budapest, 1880. 209–210.

14 Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig. A följegyzéseket feldolgozta: Réthly Antal. Budapest, 1962. 102–117.; *Rácz Lajos*: A Kárpát-medence éghajlat-története a kora újkor idején (1490–1800). A környezettörténeti források feldolgozásának módszerei. Történelmi Szemle 37 (1995: 4. sz.) 487–508.; *Rácz Lajos*: A középkor és a kora

újkor éghajlattörténetéről. Agrártörténeti Szemle XXXI (1989: 1–4. sz.) 118–147. 129–147; *Ágoston Gábor–Oborni Teréz*: A tizenhetedik század története. Magyar Századok. s. Pannonicia Kiadó, 2000. 86–88.; *Rácz Lajos*: Magyarország éghajlattörténete az újkor idején. Szeged, 2001. 56–62.; *Behringer, Wolfgang*: A klíma története. A jégkorszaktól a globális felmelegedésig. Budapest, 2010. 117–139.

15 *Pászti László*: A természeti viszonyok befolyása a harci cselekményekre az 1848–1849-es szabadságharc idején. Hadtörténelmi Közlemények 126 (2013: 3. sz.) 767–790. 778.

16 Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez Czobor-Szentmihályi Czobor Erzsébethez. Közli *Kubinyi Miklós*. I–II. kötet. Budapest, 1876. I. 59. a török történetírók közül Kjátib Cselebi írt az akkori rossz időről: *Cselebi* 1916. 212.

17 Illésházy István nádor följegyzései 1592–1603. Közli *Kazinczy Gábor*. Pest, 1863. 8.

Ebből kiderül, bár igyekeztek a csapatok minél hamarabb Nógrád alá vonulni, „mindazonáltal az szüntelen való havak s esők s az jeges-fagyos utak miatt, melyek az menő hadnak igen nagy bántására valának, Palánkhöz [Drégelypalánk] elébb nem jutának, hanem Bőjtelő hónap [február] utolsó napjai táján. Mátyás herceg minden égi háborúkat és szélvészeket győzhetetlen elmével s teste erejével s nagy tűréssel szenvedvén, úgyhogy az ő példájával az többi is mindnyájan az utaknak alkalmatlanságát bátor szívvel szenvedni láttatának.”¹⁸ A felvonuláshoz hasonlóan komolyan hátráltatta a zord időjárás és ezzel összefüggésben a nehezen járható utak és az árvizek az elfoglalt vár alóli elvonulást is. Istvánffy erről a következőképpen számolt be történeti munkájában: „s annakutána nagy nehezen, sáros utakon s árvizeken és szüntelen való esőkben nagy nehezen hazamenének, úgyannyéra, hogy semmi hajókat nem kaphatván, s a hidak mindenütt az vizektől elszakasztván, az hadnak sok helyeken egynéhány napiglan vesztég lenni, és éhséget s hideget és szükséges dolgoknak szükségét s egyéb alkalmatlanságokat eltűrni kényszerítettének.”¹⁹

A felső-magyarországi hadak több mint egy hónappal később (április végén) – Prépostváry 1594. januári tervének megfelelően – Hatvan alá vonultak Christoph von Teuffenbach kassai végvidéki főkapitány vezetése alatt, aki „az város árkában lévő vizet, melyet az Zagyva folyóvízből belevettenek vala, másúvá venni igyekezék, s azt sok parasztemberek munkájával hiábanvaló szárdékkal próbálá meg, mivelhogy az árkok (esten esvén az eső, s az tavaszi időnek maga természeti hozása szerint az folyóvíz megáradván) ismég megtelnek vala.”²⁰ A várat végül két hónapig – június végéig – hiába ostromolták a keresztény seregek, nem tudták elfoglalni, mint ahogyan az Esztergom ellen május elején indított támadás is kudarcra végződött. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy míg Hatvan esetében az időjárás és az azzal összefüggésben jelentkező áradás komoly befolyást gyakorolt várívás menetére, addig az utóbbi erősség esetében leginkább a hozzá nem értés volt a sikertelenség fő oka.

1594-et követően azonban a keresztény seregek sem indítottak tavasszal hadjáratot. Hiába is terveztek volna bármit, mivel az időjárás és annak a

18 Istvánffy Miklós: Magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában. Budapest, 2009. 147.

19 Istvánffy 2009. 151.

20 Istvánffy 2009. 160.

környezetre gyakorolt hatása nem tette lehetővé a nagyobb seregek mozgását, mint ahogyan ezt Istvánffy 1598. évre vonatkozóan lejegyezte: „mind az egész télen arra figyelmezzenek, seregeket mustrálván és próbálván, és amely szükségesek valának, idején megszerezvén. De a térdig érő hó mind az egész télig tarta, tavasz elején pedig elolvadván s esőkkel megegyeledvén, az utakat igen akadályosokká s alkalmatlanokká tőtte vala, úgyhogy az had az telelőhelyekről ki nem vitethetnék.”²¹ Ez természetesen nem azt jelentette, hogy kisebb akciókat nem hajtottak volna végre a keresztény csapatok, gondoljunk csak 1597-ben a Tata, 1598-ban Győr, 1599-ben pedig a Buda és Székesfehérvár elleni támadásokra. Ám mint ahogyan három alábbi példából is látszik, még a nyári időszak esőzései is komolyan befolyásolhatták a hadjáratok vagy a hadműveletek menetét. 1595 júniusában a Magyar Királyságban hatalmas mennyiségű csapadék hullott le. Ekkor Esztergom nagy löportornya egy villámcsapás következtében felrobbant, amelynek következtében nem csak az itt tárolt számos lőpor és ágyugolyó semmisült meg, hanem az egyik bástya is az ott lévő ágyúkkal együtt leomlott. A várral szemben, a Duna túlsópartján fekvő Párkányt pedig elárasztotta a folyó megemelkedett vízszintje.²² Június 29-én a Karl von Mansfeld vezette sereg Komáromból elindult Esztergom megostromlására. Az indulás napján újabb hatalmas esőzés áztatta a katonákat,²³ és a Duna vízszintje sem csökkent. Erre enged következtetni a Nicolaus Gablmann által az 1595. június 29-e és július 3-a közötti eseményekről készített hadinapló, amelyben az olvasható, hogy a császári-királyi hadsereg Tata irányába vonult, sőt annak ostromának lehetőségéről is tanácskoztak a keresztény csapatok vezérei.²⁴ A mai olvasó számára bizonyára meglepő, hogy a 16–17. században e vár igen nagy stratégiai szereppel bírt. Az Esztergomból a Magyar Királyság felé a Duna jobb partján vezető út Almás falunál megtört, és Szönyig a folyó árterülete nyúlt el. Magasabb vízállásnál Füzitő szigetként emelkedett ki a vízből, és az áradás egészen Naszályig elért. A bővizű Által-ér, a kisebb patakok és források vize pedig még az árhullám levonulta után is víz alatt tartotta ezt a völgyet, és folyamatosan táplálta a Tata és a Duna között

21 Istvánffy 2009. 293.

22 Mansfeldische Histori, Schlacht vnd herzliche Victoria in Ungern...s.l. 1595. 3r–v.

23 Mansfeldische Histori. 1595. 5r.

24 HHStA AA H Fasc. 127. Fol.: 148r–156v.

létrejött átjárhatatlan mocsarat, amelyen az egyetlen átkelőhely a tatai vár mellett volt.²⁵

Az esőzések az ostrom alatt is tovább nehezítették a katonák dolgát. Július 3-án hatalmas felhőszakadás tette lehetetlenné az ostromsáncok építését.²⁶ Míg Istvánffy történeti munkájából tudjuk, hogy ugyanezen hónap közepén Mansfeld egy petárdát akart elhelyeztetni a Víziváros Párkány felőli kapujára, ám az „alkalmatlan és szüntelen eső esett, s az utakat s az folyóvizet az felette nagy árvíz akadályossá tette volna, az kezdett dolog nemhogy véghezvitetheték, de meg sem próbáltathaték.”²⁷

1600 júniusának elején a pápai vallon és francia zsoldosok járandóságuk elmaradása miatt fellázadtak. Mivel a tárgyalások eredménytelenül zárultak és a katonák a várat a székesfehérvári törököknek akarták átjátszani, ezért Adolf von Schwarzenberg ellenük indult a hónap közepén, ám vissza kellett fordítania kétezer főnyi csapatát Győrbe, mivel a nagy esőzések miatt fellépett áradás lehetetlenné tette a továbbhaladást számukra.²⁸

Mindezeket figyelembe véve nem meglepő, amit Illésházy írt le feljegyzéseiben az 1597. évre vonatkozóan: „Az németek azon opinióban voltak, hogy késő (indítsa meg) az császár az ő hadát, Augusztusban, miérthogy meg nem maradhat sem az olasz, sem az német az magyarországi ég alatt egészségesen, hanem elbetegesül és elhal és el is szokik, és az szükségnek idején igen kicsinyen lészen az ő fölsége hada.”²⁹

Hozzá kell azonban tennem, hogy a nyári hónapok nagy hőség miatt vált vagy válhatott veszélyessé a katonák számára, mint ahogyan ez a következő négy példából is látszik. Mind Istvánffy, mind pedig Pecsevi említést tesz arról művében, hogy Esztergom 1595. évi ostroma idején nagyon meleg napok is előfordultak. A magyar történetíró július 10-ével kapcsolatban ír úgy, hogy „az napnak igen nagy hévsége miatt felette igen rekkenő meleg

25 Kelenik József: Tata helye és szerepe a végvári rendszerben a 16. század utolsó harmadában. In: *Fatuska János–Fülöp Éva Mária–ifj. Gyüszli László* (szerk.): *Tata a tizenöt éves háborúban*. Annales Tataiensis I. Tata, 1998. 59–76. 47–48.

26 Mansfeldische Histori. 1595. 5r.

27 Istvánffy 2009. 198.

28 Ortelius, *Hieronimus Augustinus*: *Chronologia oder Historische Beschreibung aller Kriegsempörungen und Belagerungen in Ungarn auch in Siebenburgen von 1395*. Nürnberg, 1602. Reprint: Pytheas Kiadó, 2002. 185v.

29 Illésházy 1863. 42.

vala.”³⁰ Míg ennek hatása arra terjedt ki, hogy az ostromlók minden akadály nélkül törhették a vár falait, addig Pecsevinek az egy hónappal későbbi állapotokról szemtanúként készített leírásában már egy katasztrófával fenyegető helyzet tárul a szemünk elé: „A víztartó körül a túlságos forróság miatt annak a márványát nyalogató s egy csepp vízért kétségbeesetten könyörgő kezetlen, lábatlan sebesültek hörögtek s becsukott szemmel, felduzzadt arczczal, az ember szagló érzékét betöltő kellemetlen szaggal jajgatva, nyögve szívrepesztő és rendítő látvány volt.”³¹

Három évvel később a Schwarzenberg vezette császári-királyi csapatok a Győr előterében lévő véghelyeket foglalták vissza, mintegy két hét leforgása alatt. A sereg vezetői Székesfehérvár ostromát is tervbe vették, ám erre – Ortelius szerint – három ok miatt nem kerülhetett sor. Egyrészt nem rendelkeztek a tüzéség és muníció szállításához megfelelő mennyiségű lóval és szekérrel. Másrészt a sereg létszáma megcsappant, mivel a katonák egy részét az elfoglalt várak védelmére rendelték. Harmadrészt sok katona egyszerűen annyira elgyengült a nagy augusztusi forróságban, hogy meghalt.³²

1601-ben a Giorgio Basta és Vitéz Mihály havasalföldi vajda vezette sereg miután Goroszlónál szembe találkozott Báthory Zsigmond katonáival egy nappal elhalasztotta a csata megkezdését, mivel „a népnek nyugvására használnák, mely melegségbe, s az napnak alig szenvedhető buzgó hőségébe járt, és még a port s verítéket is alig törülte volna le.”³³

Mindezek alapján megállapítható, hogy már 1597-ben tisztában voltak a hadügyekben jártas és a magyar hadszínteret ismerő prágai és bécsi haditanácsosok, hogy a zsoldos csapatok felállítása, hadszíntérre érkezése, valamint hadianyag- és élelemellátása igen lassú folyamata mellett, vagy helyesebben ezekkel együtt, a tartósan alacsony hőmérséklet, de leginkább a gyakori és bőséges csapadék (hó és eső) nehézkessé, sőt szinte lehetetlenné teszi tavaszi, de még a nyár eleji hadműveleteket is. Így a nagyobb, több tízezer katonával végrehajtott hadműveletek megkezdésének idejét nemhogy nem sikerült kitolni az év első hónapjaira, de egyre inkább ez áttevődött augusztusra és szeptemberre.

30 Istvánffy 2009. 200.

31 Pecsevi 1916. 120.

32 Ortelius 2002. 152v–153r.

33 Istvánffy 2009. 352.

A hadjáratok kiterjesztése a késő őszi és téli időszakra

Mint ahogyan már bemutattam Gablmann és az oszmán hadvezetés tagjai közül is többen úgy vélték, hogy a hadjáratot ki lehet terjeszteni októberre, novemberre, sőt akár decemberre is. A magam részéről úgy gondolom, hogy ajánlatuk alapjául 1593. késő őszenek időjárása szolgálhatott. Kjátib Cselebi ugyanis történeti munkájában Christoph von Teuffenbach kassai főkapitány 1593. november 15-e és december 7-e közötti felső-magyarországi hadjáratának a sikerét a következőben látta: „Ebben az évben Allah rendeletéből Kászim napja után két hónapig kis nyár lett s a gyümölcsfák legtöbbje kivirágzott, sőt némelyik almafán diónagyságú alma is termett.”³⁴ Meg kell azonban jegyezni, hogy a három hetes sikorsorozatnak éppen a beköszönő hideg decemberi időjárás vetett véget,³⁵ és ezért került csak sor a következő év márciusában Nógrád megtámadására. Ezt az egy esztendő leszámítva az egykori keresztény és muszlim történeti munkákban, illetve levelezésekben minden évből találunk feljegyzést a korán beköszöntött (a Kászim napot megelőző) és sokáig tartó, szinte elviselhetetlenül hideg idővel és bőséges csapadékkal kapcsolatban. A mostoha időjárás pedig hozzájárulhatott egy-egy ostrom sikertelenségéhez is. 1594 októberében az oszmán főserg Győr elfoglalása után Komáromot vette ostrom alá. A török történetírók megemlítették munkáikban, hogy „a téli idő már elérkezett és Kászim napja is közel volt, s oly száraz hidegek jártak, hogy az ember kezét, lábát sem tudta összefogni.”³⁶ Így az „éjjel a hideg miatt az ostromsánczokat nem őrizték eléggé s a hitetlenek egy-kétszer kijöttek.”³⁷

A hidegre fordult időjárás azonban nem csak az oszmán főserget kényszerítette arra, hogy elhagyja a magyarországi hadszínteret és téli szállásra vonuljon. Hiába javasolta Wolfgang von Unverzagt 1594. október 30-án és 31-én beadott irataiban az Udvari Haditanács tagjainak, hogy a Mátyás főherceg vezetése alatt sebtében összegyűjtött hadak használják ki Szinán nagyvezír elvonulását, és támadják meg a szinte védtelen Győrt.³⁸ Ez azonban

³⁴ Cselebi 1916. 211.

³⁵ Illésházy 1863. 8.; Thurzó I. 1876. 42.; Istvánffy 2009. 143.

³⁶ Cselebi 1916. 231.

³⁷ Pecsevi 1916. 112.

³⁸ ÖStA KA Hofkriegsrat (HKR) – Wien Pr. Expedit (Exp.) Bd. 192. Fol.: 466r. No. 194.; ÖStA KA HKR – Wien Pr. Exp. Bd. 192. Fol.: 466r. No. 199.

nem valósult, nem valósulhatott meg, mint ahogyan ez Istvánffy leírásából kiderül: „Nem ok idő múlva, mivelhogy az téli háború idők, melyek hadakozásra felette igen elenkedők következének, s az csehek³⁹ is azt mondanák, hogy az ő szabad akaratok szerént való hadakozásoknak határozott ideje volna, s az magyaroknak is, az ellenség telölhelyekre menvén, az alkalmatlan és hideg időben semmi tovább, amely haszonra való lenne, viseltethetni nem láttatnék, az herceg őket lakóhelyekre visszabocsátá.”⁴⁰

Egy esztendővel később a Miksa főherceg vezette felső-magyarországi seregnek kellett félbehagynia október végén Szolnok ostromát, mivel „az népek az hideg ősztől gyötrettetvén semmiképpen rendelt állásokban vagy hajlékokban meg sem maradhatának és az nagy sík mezőségen, ahol semmi fa, sem erdők, hanem messze valának, az hideg eltűrésre tettetes tüzek nem rakathatának, s immár mind az szegény parasztemberek kunyhójok, s mind az ellenség kertinek sövényi, s a gyümölcsfák is az tábori tüzek szükségire felégettetvén, elfogytanak vala.”⁴¹

A nagy mennyiségű csapadék a hadseregek mozgását is képes volt lelassítani vagy akár meg is állítani. Istvánffy munkájából tudjuk, hogy 1596-ban az Eger felmentésére az Ipoly völgyében vonuló császári-királyi had naponta csak akkora távot tudott meg tenni „azmennyre az szüntelen esők s az utak nehéz volta engedik vala.”⁴²

Egy évvel később Pecsevi tarikjában feljegyezte, hogy a Vác mellett táborozó oszmán főserg tétlenségének egyik fő oka a szeptember végén – október elején uralkodó csapadékos, hideg idő volt: „A havazás és esőzés miatt azonban szemüket sem nyithatták ki, de mivel Kászim napjához húsz napnál több volt hátra, azért az időjárás kedvezőre fordulását türelemmel várták.”⁴³

³⁹ A cseh rendi felkelés részvételéről az 1594. évi hadjáratban lásd: Pánek, Jaroslav: Die antiosmanischen Feldzüge aus Böhmen nach Ungarn in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. In: Rapports, co-rapports, communications tchécoslovaques pour le VIe congrès de l'Association Internationale d'Etudes du Sud-EstEuropéen. Prague, 1989. 67–101.; Bůžek, Václav: Das Generalat Petr Voks von Rožmberk im habsburgisch-türkischen Krieg im Jahr 1594. In: Rapports, co-rapports, communications tchécoslovaques pour le VIe congrès de l'Association Internationale d'Etudes du Sud-EstEuropéen. Prague, 1989. 103–124.

⁴⁰ Istvánffy 2009. 185.

⁴¹ Istvánffy 2009. 234.

⁴² Istvánffy 2009. 257.

⁴³ Pecsevi 1916. 141.

Három esztendővel később az oszmán fősergely által ostromlott Kanizsa felmentésére október 6-án a stratégiai fontosságú vár közelébe érkezett a Philippe-Emmanuel de Lorraine, Mercoeur hercege vezette császári-királyi had. Ezzel és a másnapi összecsapással kapcsolatban Pecsevi a következőket jegyezte fel: „Az ellenséges tábor harcának kezdete előtt egy nappal esőzés volt s a nép erősen megázott, az erdőt pedig a köd teljesen elfedte. Egyszerre váratlanul feltűntek a hitetlenek csapatai és az előőrson lévőket megszalasztották s azok a táborba jöttek.”⁴⁴

Mint az általam bemutatott példákban is látszik a tizenöt éves háború időszakában már október elejétől számolni lehetett a hideggel és a bőséges csapadékkal, a novemberi időjárás pedig már szinte teljesen alkalmatlan volt a hadakozásra. Pecsevi leírja munkájában, hogy a vác-verőcei csatározásokat (1597. november 2–9.) követően „végre minden fehér lett, jég lett. Ahogy volt, úgy volt. Ezután szükséges volt visszatérni [ti. téli szállásra vonulni].”⁴⁵

Két esztendővel később Adolf von Schwarzenberg vezette császári-királyi csapatoknak kellett felhagynia Kaposvár ostromával, mint ahogyan erről Istvánffy beszámolt, „az nagy erős hideg fagyos tél szándékoknak igen ellene állana (mert immár Szent András havának huszonegyedik napjára jutottak vala [november 24.]), az kapitányok kezdésektől megszűnni, és az lövészszámokat visszavonyatni kénszerítették.”⁴⁶

Buda 1602. évi ostromával (október 2 – november 14.) szintén Istvánffy jegyezte fel, hogy „az északi szelek hidegséggel és faggyal elszenvedhetetlenül fűvén, minden igyekezeteknek s tanácsoknak mintegy szánszándékkal ellenül állani láttatnának, annak az harcnak utána ötődnappal, hogy az megszállást félbe hagyják, azt végezzék.”⁴⁷ Meg kell azonban jegyeznem, hogy az ostrom kudarcához nem csupán az egyre zordabbá váló időjárás járult hozzá. Az oszmán felmentő had jelenléte, az ellátási nehézségek és a nem megfelelő hadvezetés is legalább ekkora súllyal esik/esett a latba.

44 Pecsevi 1916. 157.

45 Pecsevi 1916. 141.

46 Istvánffy 2009. 334; Végh Ferenc: Küzdelem a Somogy megye feletti uralomért – Bolondvár és Lak várának visszafoglalása a törököktől 1599-ben. Adalékok a tizenöt éves háború dunántúli hadműveleteihez. In: Bősze Sándor (szerk.): Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 41. Kaposvár, 2011. 7–15.

47 Istvánffy 2009. 403.

Három várostrom esetében azonban a hideg és a nagymennyiségű csapadék döntően befolyásolta a hadművelet sorsát. 1598. október 3-án a Mátyás főherceg vezette császári-királyi csapatok körülzárták Budát. Johann Eustach von Westernach birodalmi főhadbiztos már október 7-i jelentésében azt tudatta az Udvari Haditanáccsal, hogy a budai táborban lévő birodalmi rendek zsoldján felfogadott lovasok közül a nagy hideg miatt sokan betegen fekszenek sátraikban és összeeszkábált kunyhóikban.⁴⁸ Hat nappal később (október 13.) a táborból származó haditudósításban azt olvashatjuk, hogy a nagy hideg szelek miatt addig a katonaság – megfelelő ruházat híján⁴⁹ – nagyon rossz állapotban van, és nem lehetett semmilyen ostromműveletre sem vállalkozni.⁵⁰ A szeles időjárást azonban csakhamar tartós esőzés és havazás követte.⁵¹ Szamosközy minderről azt jegyezte fel, hogy „a kedvezőtlen időjárás, minden hadi vállalkozás ellensége, amelyet Budánál a folytonos esőzéssel kívül még a havazás is súlyosbított, elűtötte Schwarzenberget a város elfoglalásának reményétől: a falakat nem lehetett a terveknek megfelelően nagyobb ágyúkkal lövetni, és a csúszós utak miatt a katonákat sem lehetett a meredek hegyoldalba – a vár a hegy hátán épült – rohamra vezényelni. Mert bármennyire is erőlködtek is, a felázott, sáros út minden kísérletet kudarcra kárhoztatott; nem volt olyan hely, ahol esés vagy csúszás nélkül meg lehetett volna állni, vagy ahová lépni lehetett volna.”⁵² Később pedig az erdélyi történetíró még megjegyezte, hogy „a legnagyobb akadályt az út nehézsége jelentette: ezzel még az ellenségénél is jobban meg kellett kínlódni.”⁵³ Nem csodálkozhatunk tehát rajta, hogy a hadsereg orvosaként a hadjáratban résztvevő Tobias Coberus az ítéletidővel kapcsolatban úgy vélekedett, hogy a császári-királyi sereget ért természeti csapásokért – eső,

48 ÖStA KA Hofkriegsrat Akten (HKRA) Prag. No. 22.

49 Kulner mustabiztos 1597. november 17-én azt jelentette a Preiner ezred szemlélőjéről, hogy a gyalogosok jelentős része megbetegedett a télre fordult időjárás és rossz ruházatuk miatt. ÖStA KA HKRA Prag. No. 25.

50 Hatvani (Horváth) Mihály: Magyar történelmi okmánytár a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból. III. kötet (1553–1608). Pest, 1859. 97.

51 Hatvani 1859. 101–102.

52 Szamosközy István: Erdély története 1598–1599, 1603. Ford.: Borzák István. Budapest, 1977. 155.

53 Szamosközy 1977. 156.

viharok, hideg – a sátán, és a török varázslók voltak felelősek.⁵⁴ Az ostromlók végül november 2-án kénytelenek voltak felhagyni a vár vívásával.

Nem csak a Budát ostromló császári-királyi had katonái részesültek azonban az ítéletidőből, hanem az ugyanakkor Váradot (1598. szeptember 29. – november 3.) támadó oszmán katonaság tagjai is. Pecsevi ezt a következőképpen örökítette meg *tarikájában*: „egy hónapnál tovább tartózkodtak a vár alatt s egyetlen nap nem volt, a melyen ne esett volna s a víz zuhogó patakban ne folyt volna. A városban egy nagy folyó van, a mely mindennap kiáradott s néhány órán át lehetetlenné tette a járást. A katonaság az ostromsánczokba való menetelésben, jövetelésben akadályozva volt s a táborban magában oly nagy sár volt, hogy egyik sátorból a másikba nem lehetett menni. A sátorok köteléhez embervastagságú karókat vertek a földre s a heves szélvihar miatt a sátorok végre még sem maradhattak helyükön.”⁵⁵ Szamosközy szerint Mátyás főherceghez hasonlóan Szaturdzsi Mehmed is emiatt hagyott fel az ostrommal: „Valójában a török harci kedvét az idő alkalmatlansága törte meg; a télbe hajló ősz arra készítette őket, hogy a szerencsétlenül kezdett vállalkozást odahagyva visszavonuljanak.”⁵⁶

Az október–november tájékán megérkezett nagy hideg és bőséges csapadék a legnagyobb csapást az 1601-ben Kanizsát ostromló keresztény sereg számára jelentette. Pecsevi történeti munkája szerint Ferdinánd főherceg dölyfösen azt mondta, hogy „ezen a télen a vár alatt telelünk s az egész télen nem hagyjuk abba a vár vívását és addig nem megyünk el innen, míg a várat el nem foglaljuk.” Ezért, folytatta a török történetíró, „földalatti üregeket s a telelésre alkalmas utakat készítettek.”⁵⁷ Az időjárás viszontagságai ellen azonban ezek nem nyújtottak menedéket. Egyrészt a szinte szakadatlan esőzések jelentősen lelassították az ostromműveleteket, mivel az egyébként is vizenyős, mocsaras területen lehetetlenné vált az ostromsáncok ásása, valamint a várat övező árok feltöltése. A döntőnek szánt rohamot például azért október 28-án indították meg, mivel a sáncásáshoz csak kilenc nappal korábban tudtak nekikezdeni. Az ostrom továbbfolytatását pedig egy nagy

54 Coberus, Tobias: *Observationum medicarum castrensium Hungaricarum decades tres*. Helmstadt, 1685. 9.

55 Pecsevi 1916. 146.; Ugyancserről Kjátib Cselebi: Cselebi 1916. 278.

56 Szamosközy 1977. 149.

57 Pecsevi 1916. 163.

havazás tette lehetetlenné, illetve értelmetlenné. Másrészt az éhségtől gyötört katonák számára a fagyos hajnalok szinte már elviselhetetlenné tették a körülményeket. A hidegre fordult, és számukra ismeretlen, zord időjárástól leginkább az Itáliából érkezettek szenvedtek. Sátraikat a vízesárok feltöltéséhez szükséges zsákokhoz szétvagdosták, így a sáncokban a szabad ég alatt voltak kénytelenek hálgni. Nem is csoda, hogy tömegével fagytak meg, vagy szökdöstek el a borzasztó körülmények elől. Hasonlóképpen nagy veszteséget szenvedett a lóállomány és az igavonók is. Ahogyan Istvánffy leírta: „az hideg égnek mértékletlenségével vagy elhalának, vagy ellankadának.”⁵⁸ A Hermann Christoph von Russworm vezette hadak is hasonló veszteségeket szenvedtek el Kanizsa felé vonulva. Bár sátrakat hoztak magukkal, ám nem volt lehetőségük ezeket felállítani, így 3000 férfi és nő, valamint 300 ló pusztult el a menet alatt.⁵⁹ A sereg vár alóli elvonulása pedig valóságos halálmenetné vált. Miután a hidegtől a vizek befagytak a kanizsai török lovasok „a hitetleneket üldözőbe vették s annyit megöltek közülük, hogy azok számát csak Allah tudja.”⁶⁰ Meg kell jegyezni azonban, hogy az oszmán főszereg katonaságát és állatállományát is súlyos veszteségek érték ekkor Pecsevi leírása szerint, sőt a mellig éri hó súlya alatt megroppant az eszéki Dráva-híd szerkezete, és a híddereglyék nagy része a vízbe merült.⁶¹

Meg kell jegyezni, hogy a korlátozott célú, kisebb katonai egységekkel végrehajtott hadműveletek esetében – mint ahogy erre az előző fejezetben is hoztam példát – az időjárás nem feltétlenül jelentett leküzdhetetlen akadályt.

58 Istvánffy 2009. 377.

59 Stauffer, Albrecht: *Die Belagerung von Kanizsa durch die christlichen Truppen im Jahre 1601. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung VII. Band* (1886) 265–313. passim; Pecsevi 1916. 162–164.; Cselebi 1916. 306–307, 309–334. passim; Banfi, Florio: Gianfrancesco Aldobrandini magyarországi hadivállalatai. *Hadtörténelmi Közlemények* 41 (1940) 143–156. 150–154.; Doberdói Bánlaky (Breit) József: *A magyar nemzet hadtörténelme*. 14. rész. A török hatalom hanyatlása. Miksa, Rudolf és a Báthoryak háborúi 1567–1604. Budapest, 1940. 350–352.; Antonitsch 1975. 294–313. passim; V. Molnár László: *Kanizsa vára*. Budapest, 1987. 84–91. passim; Tóth 2000. 340–344. passim; Ortelius 2002. 207r–212v. passim; Sudár Balázs: *Kanizsa 1601. évi ostroma török szemmel*. *Hadtörténelmi Közlemények* 118 (2006: 4. sz.) 1025–1058. passim; Istvánffy 2009. 374–379, 384–387. passim.

60 Pecsevi 1916. 163.

61 Pecsevi 1916. 162–163.

Jó példa erre az, hogy a Buda környéki harcokat követően 1603. november 19-én a császári-királyi seregek három napos ostrom után elfoglalták Hatvánt. Történt ez annak ellenére, hogy a stratégiai fontosságú vár vívására a hideg idő beköszönte után került sor. Thurzó november 14-én Érsekújvárról feleségéhez küldött levelében joggal tarthatott attól, „hogy heában járnak, és féltő, hogy sok az német gyalogokban hideggel meg ne haljon.”⁶²

Előfordult azonban az is, hogy a zord tél segítette, illetve segíthette valamelyik hadakozó fél mozgását, az egyébként igen sűrű vízhálózatú Kárpát-medencében, kisebb akciók véghezvitelében. 1600 januárjában 300 török kihasználva, hogy minden folyóvíz befagyott a környéken, megkísérelte rajtaütéssel elfoglalni Pápát, de az őrség visszaverte támadásukat és negyvenet megölt, nyolcat pedig elfogott közülük.⁶³ Három esztendővel később a déldunántúli téli szállásra rendelt tatárok ugyanis kihasználva, hogy a nagy hidegben a folyók „általfagytak”, a jégen átkelve a Muraközre törtek, és Perlak városig pusztítottak, majd zsákmányukkal vissza is tértek szálláshelyükre.⁶⁴ Ugyanezen év végén pedig a Pest védelmére rendelt keresztény katonák ütöttek rajta a Duna jegén átkelve a Musztafa melegfürdőben fürdőző asszonyokon és férfiakon.⁶⁵

Mindezeket figyelembe véve megállapítható, hogy a már szeptember végén, október elején – egyetlen kivétellel, 1593-ban – minden évben megérkező téliesen hideg, szeles idő és a bőséges csapadék érzékelhetően befolyásolta a hadműveleteket. Mindezek kihatottak a katonák teljesítményére és közérzetére, akadályozták a csapatok mozgását (áradások és sáros utak), Buda és Várada 1598. évi, míg Kanizsa 1601. évi ostromának esetében pedig közvetlen okozói is voltak a kudarcnak.

62 Thurzó II. 1876. 102.

63 Ortelius 2002. 180v.

64 Istvánffy 2009. 404.

65 Istvánffy 2009. 417.

THE WEATHER AS INFLUENTING FACTOR IN THE MILITARY CAMPAIGNS OF THE FIFTEEN-YEAR WAR

By way of a summary, one can say that although both warring factions set the timeframes for their planned military campaigns, the climatic conditions of the time meant that keeping to these campaign seasons proved impossible. The large amounts of precipitation that is characteristic of the spring months and the accompanying flooding impeded the larger armies' ability to move. The cold weather that arrived at the end of September and the beginning of October, and the windy, rainy and indeed snowy weather that followed not only set the limits for the movement and indeed maintenance of large numbers of soldiers, but to a large extent actually decided the fate of a military campaign. Thus from the sources we have it is possible to conclude that during the course of the fifteen-year war the length of time it was possible to carry out a major military campaign was reduced to a period of two to two and a half months.